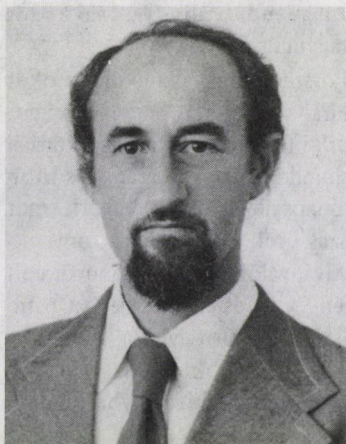

Az Osztály új akadémiai rendes és levelező tagjainak székfoglaló előadásai

BEREND T. IVÁN AKADÉMIAI RENDES TAG SZÉKFOGLALÓJA

Berend T. Iván, az MTA rendes tagja, a II. Osztály elnöke 1979. október 1-én tartotta meg akadémiai székfoglaló előadását. A nyilvános osztályülésen megjelent Szentágothai János akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke és Pozsgay Imre kulturális miniszter is. Pach Zsigmond Pál akadémiai rendes tag, az MTA al-elnöke mondott megnyitót és az előadás elhangzása után – átnyújtva a rendes tagságról szóló oklevelet – avatóbeszédet.

A NAGY VÁLSÁG ÉS KÖZÉP-KELET-EURÓPA

BEREND T. IVÁN

„Egyetlen történet sem kezdődik a kezdetén; a fa gyökerei elrejteznek szemünk elől, ámde a vizekig nyúlnak.”

(S. Heym)

A világ minden vezető napilapja vastagbetűs fejléccel közölte a szenzációs hírt: 1932. március 12-én szombaton délelőtt 11 órakor Iván Kreuger, a svéd milliomos gyufakirály párizsi lakásán agyonlőtte magát.

Néhány hónapos időeltéréssel ugyanebben az évben ugyanez a város volt a színhelye egy kevesebb nyilvánosságot kapott eseménynek: az orosz származású Antoine Pevsner és Naum Gabo létrehozzák az Abstraction-Création csoportot, a szigorúan minden tárgytól elvonatkoztatott, absztrakt művészet irányzatát.

MTA II. Oszt. Közl. 29/1–2. 1980

Alig néhány hónapra rá, 1933. január 30-án délelőtt fél tizenegy körül egy másik, viszonylag közeli fővárosban, Berlinben több elegáns, sötétbe öltözött férfi gyülekezik Franz von Papen házában, majd átsétálnak az elnöki palotába, ahol az agg Hindenburg marsall-elnök 11-re várja a csoportot. Rövid beszédben eseteli minden erő összefogásának szükségességét a nemzet érdekében és – az alkotmányos szabályok keretei között – átadja Hitler Adolfnak a kancellári megbízatást, üdvözlöli a Hitler-kabinet tagjait.

Jól ismert események ezek, melyek egyetlen éven belül játszódtak le, hatalmas változásokat, átalakulásokat jelezve gazdaságban, politikában, kultúrában. Az év rendkívüli volt. A három felidézett jelenet pedig, látszólagos különállóságuk ellenére, nagyonis szorosan összefüggött egymással, s ezt az összefüggést éppen a rendkívüli évvel való közös kapcsolódásuk alapozza meg: a Nagy Válság mélypontján vagyunk.

A Nagy Válság magyarázza a közép- és kelet-európai országoknak államkölcsonöket folyósító, gyufamonopóliumokat megszerző svéd gyufakirály, Kreuger öngyilkosságát. Nem is ez volt az első eset. 1929. október 24-én, a New York-i tőzsde – és a világgazdaság – fekete csütörtökén déli tizenkettő körül, amikor már eluralkodott a vak pánik és több mint 12 millió részvénytől szabadultak meg riadt tulajdonosaik töredék-árakért, már tizenegy híres-hírhedt spekuláns végzett magával. A húszas évek spekulációs konjunktúrája 1929. októberében látványosan véget ért. Ennél nyilvánvalóan sokkal többről volt azonban szó. A válság mélypontján, 1932-ben a világ szén-, vas- és acélttermelése több mint 60%-kal, a termelési eszközöket gyártó iparoké 40%-kal hanyatlott vissza! Hatalmas eladhatatlan készletek halmozódtak fel élelmiszerekből, nyersanyagokból. Az árak feltartóztathatatlanul zuhantak. Az agrártermékek árszínvonala a válság előtti egyharmadára zsugorodott; egyre többen veszítették el munkalehetőségüket. 1932-ben a tőkés világban már 30 millió munkanélküli várta hiába és szétfoszló reményekkel a munkásfelvételt hirdető táblát a gyárkapukon. Mindennaposak a kilakoltatások, és mindennapos a nélkülözés. Ebben a helyzetben a racionális közgazdaságtudomány egyik legracionálisabb képviselője, a szellemi (és ehhez anyagi) függetlenségét ügyes tőzsejétékkel megteremtő John Maynard *Keynes*, megalapozza az irracionális, improduktív munkaerőfelhasználásra és improduktív fogyasztásra épülő növekedési teóriát, ami rövidesen az országok széles körében válik gyakorlattá. *Keynes* ezekben az években publikált híres elméletéről szokatlan és talán megalapozatlannak tűnhet az irracionális jelző használata. Hiszen mennyire racionális *Keynes*, amikor szakít a neoklasszikus teóriával, ami az ártól várja a gazdaság szabályozását és egyensúlyát, mennyire reális, amikor kimondja a nyilvánvalóvá vált igazságot, hogy a tőkés gazdaság mechanizmusa nem képes biztosítani a foglalkoztatást és ezért az államnak kell beavatkoznia, pótlólagos keresletet teremteni a konjunktúrához. Csakhogy ez a racionalitás ad abszurdum már önmaga ellentétébe csap át és ezt *Keynes* nem csak végiggondolta, nem csak kimondta, de lehetőségként el is fogadta, sőt ajánlotta is. „Ha a kincstár ócska palackokat megtöltene bankjegyekkel, megfelelő mélységben elásatná őket . . . s azután . . . a magánvállalkozásra bízna, hogy újból kiássa a bankjegyeket . . . nem lenne munkanélküliség és a visszahatások révén a társadalom reális jövedelme és tőkevagyonja is valószínűleg jelentősen nagyobb lenne . . .” S az öncélú, pazarló, sőt pusztító pótlólagos kereslet-teremtés elmésen klasszikus megfogalmazását adja, amikor kijelenti: „Piramisépítés, földrengések, sőt, még háborúk is növelhetik a

gazdaságot.”¹ Ami Keynes racionális elmélete mélyén – mint a későbbi öncélú fogyasztás, pazarló álfonjunktúra-teremtési teória magva – még csak meghúzódott, az a közgazdasághoz egyáltalán nem értő, a prosperitástól és jóléttől a faji és államhatalmi értékeket féltő, ezekben a napokban Európa egyik leghatalmasabb országában hatalomra jutott Hitler Adolfnál gyakorlati programként jelenik meg. Már 1923-ban egyik müncheni beszédében kijelentette: „Semmiféle gazdaságpolitika nem létezik kard nélkül, semmiféle iparosítás hatalom nélkül.”² Ebben ugyan nincs semmiféle közgazdasági teória, de hamarosan az egész világgazdaságot befolyásolja majd.

Egyelőre azonban még a válság nyomorúsága pusztít. Mindennap lehúznak redőnyöket, hogy ne is nyissák többé ki a kis műhelyt, boltot. Fizetéseképtelenség és csőd morzsolja a kistulajdonosokat. Évek telnek és mindig minden rosszabbra és rosszabbra fordul. „Ami egyik nap úgy tűnt, már a vég, a másik napon még csak kezdetnek bizonyult.”³ A létbizonytalanság, a félelem és reménytelenség apokalipszisében beigazolódott Nietzsche fekete prófécija: „Végül oly nagy lesz a bizonytalanság, hogy az emberek minden akaraterő előtt, amely parancsol, a porba hullanak.”⁴ A riadt kisember az „erős kéz” biztonságára áhítozik. A különböző közép-pártok ebben a helyzetben felmorzsolódtak. Míg az 1928-as németországi választásokon Hitler náci pártja csak 810 ezer szavazatot kapott és 12 képviselőt juttatott a Reichstagba, addig az 1930. szeptemberi választásokon – miközben a kommunisták 3,27 millióról 4,59 millióra növelték szavazataik számát – már 6,4 millió szavazattal, 107 képviselővel a Reichstag legnagyobb pártjává vált. A válság éveiben Hitler előtt megnyílt a hatalomhoz vezető alkotmányos út. A – papíron – legdemokratikusabb weimari demokrácia, bármily paradox és irracionális, szabaddá tette az utat az előtt a Hitler előtt, aki egy pillanatig sem hagyott kétséget demokrácia iránti gyűlöletéről, sőt népirtó, terrorisztikus, világhódító tervei felől sem. (Erről már 1925 őszén mindenki képet formálhatott, aki rászánta a 12 márkát és megvette azt a mintegy 400 oldalas könyvet, mely „Mein Kampf” címmel éppen megjelent. Igaz, ebben az évben mindössze 9 473-an szánták rá magukat erre az olvasmányra. 1933-ban viszont már 1 millió példány fogyott el. Az emberek kíváncsivá váltak. És féltek.)

A levegő félelemmel telt meg. A nagyon is jelenvaló nyomorúságok keserűségéhez eljövendő szörnyűségek előérzete keveredett. Ekkor válik egyre valóságosabbá a zseniális svájci Paul Klee 1915 eleji naplóbejegyzése: „Minél szörnyűbbé válik ez a világ (mint ezekben a napokban!), annál inkább válik absztrakttá a művészet.”⁵ Az absztrakció, melynek valódi képzőművészeti zászlóbontása ezekre a szörnyű napokra esik, egyszerre

¹ J. M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. 151–152. o. (Idézi Mátyás Antal: A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1979. 445. o.)

² Vö. W. L. Shirer: The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany. A Fawcett Crest Book. 1966. 126. o.

³ J. K. Galbraith: The Great Crach 1929. Houghton Mifflin Co. Boston, 1961. 113. o.

⁴ Nietzsche: Werke XVI. 194. o. Idézi Lukács György: Az ész trónfosztása. 262. o.

⁵ Vö. H. Read: A modern festészet története. 167. o.

fejezi ki a világtól való elidegenedést, az irracionálisba torkolló történelem irracionális felmutatását, de – nagyon is egyetérthetünk a kiváló Hauser Arnold megfogalmazásával – azt a törekvést is, hogy az ember „egy magasabb szervezésű rend törvényeit, eszményi létezési jegyeit kényszerítse” azokra a realitásokra, melyeket nem akar elfogadni.⁶

Az elfogadhatatlan, irracionális realitás azonban ráerőltette magát az emberiségre. Gazdasági válságával, gomba módra szaporodó fasiszta-diktatórikus rezsimjeivel, statáriális pereivel, nyers, brutális erőszak-kultuszával és gyakorlatával, a kultúra meghasonlásával, amibe belefér a valóság előtt szolgálai meghajló mindent elfogadó ósdi naturalizmus feltámasztása csakúgy, mint a megújulás keresését jelző hanyatlás, az irracionális eszméket és a magába fordult embert, a disszonáns világ disszonanciáját, az abszurd világ abszurditását sokkolóan feltáró művészet sokfélesége.

Mindez együtt a Nagy Válság, mely a harmincas években megrázta a világot, s különlegesen kritikus történelmi szituációt idézett elő Közép- és Kelet-Európában.

*

A Nagy Válság sajátosan egyedi, mélységében, összetettségében meg nem ismétlődő, sok újat, nagy fordulatot jelentő esemény volt. Katartikus történései mégiscsak epizódnak tekinthetők a változó 20. század váratlan fordulatokban, válságokban és háborúkban oly különlegesen gazdag és mindenre kiterjedő, nagy forradalmas átalakulást sugalló eseménysorozatában. E sor valamikor a századelőn, az első világháború körül indult és számos fontos eleme csak a II. világháború után vált nyilvánvalóvá.

„A II. világháború időszakának generációja, az én generációm – állapítja meg rendkívül találóan John Kenneth Galbraith – mindég úgy véli, hogy saját korszakuk a változások modern vízváltója . . . Tudnunk kell azonban, hogy társadalmi értelemben sokkal döntőbb változásokat hozott az I. világháború. Ekkor történt, hogy századokon keresztül épült politikai és társadalmi rendszerek széthullottak – néha hetek alatt. Mások állandó átalakulásnak indultak. Az I. világháborúval az ősi-tartós biztonság elveszett. . . Kezdetét vette a Bizonytalanság Kora. A II. világháború folytatta, kiszélesítette és megerősítette ezeket a változásokat. Társadalmi értelemben a II. világháború az I. világháború utolsó csatája volt.” Majd hozzáteszi: „A kelet-európai térség különlegesen fontos ebből a szempontból számunkra. Itt és nem Nyugat-Európában jelentek meg az első repedések a régi rendszeren. Itt semmisült meg az, először zűrzavar, majd forradalom útján.”⁷

A régi rendszer válsága, a súlyosbodó konfliktusokból keletkező repedések és kibontakozó zavaros bizonytalanság századunk elején egyre nyilvánvalóbban tört elő a látszólagos stabilitás s az elért modernizálódás feletti hivatalos kormányzati önelégült magabiztosság felszíne alól.

⁶ Hauser Arnold: A művészet társadalomtörténete. 91. o.

⁷ J. K. Galbraith: The Age of Uncertainty. Boston. 1977. 133–134. o.

A közép- és kelet-európai térség kibontakozó súlyos válsága paradox módon a gazdasági-társadalmi fejlődés, főként az 1860-as évektől elért eredményeinek táptalaján vert gyökeret. Arra az előrehaladásra gondolok, ami a fejlett tőkés világgazdaság nyugat-európai centrumához kapcsolódva, annak élelmiszer- és nyersanyagigényei, valamint vasúti és egyéb befektetései, hitelei nyomán késve-részlegesen megindult. Ennek révén lényeges modern átalakulás játszódott le a térség országaiban termelését két-háromszorosára növelő mezőgazdaságban. Lendületes fejlődésnek indult a bányászat és – eltérő mértékben – mindenhol megvetette lábát a gyáripar. Modern nagyvárosok születtek. Vasutak sűrű hálózata küszött végig a világtól korábban kívülrekedt falusi világon. A nemzeti jövedelem viszonylag gyors növekedése ellenére azonban az előretörés – mint ismeretes – csak rendkívül részleges és ellentmondásos lehetett. A tradicionális gazdasági szerkezet kereteit általában nem sikerült széttörni. A mezőgazdasági egyoldalúság és túlnyomó vagy tömeges analfabetizmus fennmaradt. A modern ipar és közlekedés szigetei élesen elütöttek a középkorba merevedett vidék elmaradottságától. Ezt a dualitást is csak erőteljes külföldi közreműködés alakította azonban ki. Hatalmas hitelek, befektetések, és a külföldi behatolást sokszor kísérő súlyos pénzügyi-gazdasági függőség, ami esetenként nyílt beavatkozásra, ellenőrzésre is vezetett. A felzárkózás kudarca a legtöbb esetben nyilvánvalóvá vált, az elért előrehaladás pedig kiáltóan láthatóvá tette az igazi fellendülés akadályait.

A meginduló, részlegesen előrehaladó modern átalakulás és a fennmaradó, sőt esetenként növekvő relatív elmaradottság, a duális gazdaság, a kínlódba kibontakozó kapitalizmus sajátos ellentmondásai különös hevességgel éleződtek ki a kelet-európai társadalmakban. E torzulási folyamat, bár a térség egyes országaiban különböző módon, összességében mégis a polgárosodás akadályoztatásában jelentkezett. Az úri osztályok kasztszerű megmerevedettsége, a paraszti felemelkedés útjainak elzártsága lehetetlenné tette a modern tőkés társadalomra jellemző középrétegek igazi kifejlődését. Különlegesen erős társadalmi pozícióhoz jutott a lesüllyedő volt alsóbb nemesség (a magyar dzsentri, a lengyel slachta), vagy a törökök kiűzése után a Balkánon kialakuló katonai-bürokratikus parvenu elit.

A feszítő elmaradottság-érzet, a középkorias társadalmi megmerevedettségek változtathatatlansági tudata és megváltoztatási igénye sajátosan keveredett a szövevényes nemzetiségi, kisebbségi gyűlölködések és ellentétek hatásaival. Közép- és Kelet-Európa ebből a szempontból is különlegesen kiélezett történeti körülményeket termelt ki. A tőkés-polgári fejlődés elmaradottsága nyomán elmaradt nemzeti fejlődés meghiúsította a Nyugat-Európára jellemző nemzeti államok kialakulását. A soknemzetiségű birodalmak kereteibe szorított nemzeti törekvések – s e kereteket a késő-felemásan meginduló tőkés átalakulás nyomán egyre inkább börtönfalnak érezték – éppen ebben a térségben élezték ki talán először a világ periferiájára szorult népeinek nemzeti lázadását. Igaz, hogy Afrika törzsi népeinek és Ázsia hatalmas despotikus birodalmi gyarmati sorba süllyedt lakosságának nemcsak a helyzete volt összehasonlíthatatlanul súlyosabb, de emberi megaláztatása, „alsóbbrendű” kiszolgáltatottsága is. Kelet-Európában mégis élesebben és – talán a tőkés fejlődés mégiscsak megindult és magasabbra emelkedett szintje következtében – korábban kezdetét vette a lázadás. Talán az is belejátszott ebbe, hogy az imperia-

lizmus uralmi rendszere itt másként jelentkezett. Európaiak uralkodtak európaiakon. Osztrák uralom érvényesült Magyarország felett, miközben magyarok uraltak románokat és szlávokat. Oroszok uraltak lengyeleket, miközben ugyanezek a lengyelek szembenálltak a közöttük élő zsidó kisebbséggel. Szilézia, Erdély és Macedónia a népek kibogozhatatlan keveredésével, az akadályoztatott fejlődés ellentmondása közepette ellentétek és gyűlölködések, elnyomások és bosszúvágások kohójává vált.

Mindezeket a gazdasági, társadalmi és politikai, nemzeti és tudati ellentmondásokat ezután különlegesen kiélezte, felerősítette az I. világháború irracionális, a Rablőháború és rablóbéke igazságtalanságai és igazságtevései egyaránt a gyülemelő, érlelődő konfliktus-fekély kifakadását sietteték.

Az intuitív művészi érzékenység röntgenhullámai már a századelőn feltárták-átvilágították a rendszer belső kórjait, jelezték a válság közeledtét, elkerülhetetlenségét és a megújulás szükségességét.

Aligha tekinthető véletlennek, hogy a 20. század forradalmas földregései előregzéseit legélesebben jelző művészi szeizmográfok éppen Közép- és Kelet-Európa országaiban mutatták a legnagyobb kilengéseket.

Az 1908–1910 körül meginduló művészeti átalakulás, mely egyszerre fejezi ki az elidegenedett, rettegő, kiszolgáltatott embert, és a megújulás törekvését, igen erősen éppen ennek a térségnek életérzéséből táplálkozik. Az Osztrák–Magyar Monarchia, az Orosz Birodalom, Románia fülledt-erjedő, vihar előtti világában születik és formálódik a prágai Kafka, aki mindenkinél erőteljesebben és előbb fejezi ki a személytelen hatalom padlás-labirintusaiban reménytelenül egyedül bolyongó ember szorongását, a kastély nyomasztó uralma alól szabadulni képtelen ember reményvesztettségét. De éppen a reményt, a forradalom reményét fogalmazza meg a középkori kötöttségektől sivár-meddő ugaron keservesen szárbaszökő, virágot hajtó, termést ígérő forradalmi hajtást már ekkor felismerve a Nagyváradról induló magyar Ady Endre. S micsoda lázadás indul Moszkvából és Vityebszkből, micsoda tagadása a hagyományos értelemben vett harmonikus és szép, logikus és valódi ellen. Moszkvai jogi diplomájával a zsebében az orosz Kandinszkij lesz az úttörője a formák teljes lerombolásának, a tárgy teljes tagadásának a festészetben. W. Worring 1908-ban írott elemzésében mélyrelátóan állapítja meg róla, hogy „kereste a tiszta absztrakciót mint a megnyugvás egyedüli lehetőségét a világkép zűrzavarában és sötétségében”. Tudatos művészi törekvésről van itt szó, amit nemcsak a tárgy nélküli színhatásokra, majd geometriai formákra alapozott képei, hanem 1910-ben írott munkájának (*Über das Geistige in der Kunst*) hitvallása is megfogalmaz: a „szokványos szépség-fogalommal való szakítás szükségességét” hirdelve. A szokványos szépség és jó ízlés, a szokványos harmónia ellen lázad fel a maga szolid-naiv megingathatatlan lázadásával az orosz világ valóságából Chagall is, aki ugyan megőrzi képein a valóság tárgyait, de azok irracionális elrendezésével, logikaellenes formációival, az álombeli képzelet és a gyermeki ébren-álmódás befelé fordulásával tagadja a realitást. Az orosz anarchista Bakunyin jelszavát – a „rombolás is alkotás” – művészi céljának tekintő, hulladékból készített képeivel, szobor rangjára emelt éjjeliedényekkel a maga módján a burzsoázia ellen „harcoló”, legalábbis megbotránkoztatására törekvő Dada-mozgalom aligha lett volna elképzelhető a román Tristan Tzara és Marcel Janko nélkül. Romániából indult el a szob-

rászat hagyományait szétromboló Constantin Brancusi is, aki a tárgyakat „lényegükre” egyszerűsítve tojás, kúp, henger formákkal teremtett új irányt és vált a kubista szobrászat úttörőjévé, azzal a moszkvai Archipenkóval együtt, aki a domború formák és az üregek kontrasztjával, kollázs-szerű szobrászati megoldásaival tagadta a hagyományos ideálokat és a valóságos valóságot.

A válsággal terhes zaklatott világ hagyományos értékeinek tagadását, ideges disszonanciáinak fájdalmas kemény kimondását végrehajtó művészeti forradalom századeleji detonációjában is kiemelkedő helyet foglal el az a meginduló zenei forradalom, ami az osztrák Schönberg, a magyar Bartók és az orosz Stravinszkij nélkül teljesen elképzelhetetlen lenne. Puccini áradó dallamain még uralkodó harmóniát töri meg az atonális zenében felbomló hangnemrendszer, eluralkodó disszonancia, melyet 1908 decemberében Arnold Schönberg második vonósnegyesét hallgatva, nevetgélve-gúnyolódva fogadott a bécsi közönség. De az érdessé, felodlatlanná váló hangzások, „az élet ellentéteinek zenei mása”⁸ szétszórta, kiáltássá tördelte a régi formát. Joggal állapítja meg Ernst Křenek, hogy „... a küszöbönálló katasztrófát ebben a zenében világosan megjósolták”.⁹ Ezt a jóslatot sikoltja 1911-ben Bartók Béla Kékszakállú hercegének szorongató zenéje is. S vajon nem az ellentmondásokkal terhes új korszak megoldhatatlannak érzett, nyomasztó kérdéseire kéri-keresi ez az új művészeti úttörés a kulcsot (amit Judit annyiszor kér a Kékszakállútól, de ami csak a véres-rémségek ajtaját nyitja végül is meg előtte)?

A válságérzet és ennek művészete – függetlenül attól, hogy ennek egy része a reményvesztett nihilizmusban fulladt, vagy Eric Hobsbauwm kifejezésével, a művészet forradalma a forradalom művészetévé vált – természetesen univerzális volt. De a kiélezett közép- és kelet-európai válsághelyzet lehetett a talaja az innen kikerülő művészek különlegesen fontos szerepének a válságot megfogalmazó új művészetben.

A válság és átalakulás azonban a századelőn már mozgásba hozta azokat a társadalmi tömegeket is, melyek a gazdasági elmaradottság és társadalmi irracionális különlegesen nehéz-fájdalmas elnyomó erőivel szembeszegültek. Amint a művészet, ugyanúgy a proletár osztályálláspont alapján álló tudományos társadalom- és gazdaságelemzés terén sem a pusztá véletlen játéka e térség talaján felnőtt teoretikusok és gyakorlati forradalmárok különleges vezető szerepe a marxi elmélet alkalmazásában és továbbfejlesztésében. A modern imperializmuselmélet elképzelhetetlen lenne Hilferding alapvetése, az ipari és banktőke összeolvadásának, az ún. finánc-tőke kialakulásának általa elvégzett vizsgálata nélkül. A lengyel és német munkásmozgalomban felnövekvő Rosa Luxemburg Tőkefelhalmozás című, háború előtt írott munkájában kísérli meg feltárni az imperializmus természetrajzát, levezetve a tőkés rendszer történelmi lehetetlenülésének tendenciáját. „A kapitalizmus története utolsó, imperialista szakaszáról, mint zárószakaszáról” beszél, amikor a marxi elmélet tettekre váltása kerül napirendre, „... vagyis a nemzetközi proletariátus harca a szocialista gazdasági rend megvalósításáért.”¹⁰

⁸Szabolcsi Bence: A zene története. Rózsavölgyi és társa kiadása. Budapest, 1940. 415. o.

⁹E. Křenek: Schönberg und die Atonalität c. tanulmányát idézi: Kókai Rezső: Századunk zenéje. Zeneműkiadó. Budapest, 1961. 99. o.

¹⁰R. Luxemburg: Gesammelte Werke. Band 5. Dietz Verlag. 1975. 364, 365, 272. o.

Az imperializmus közgazdasági elemzését, az ázsiai elemekkel átszőtt, feudális maradványokkal terhelt orosz tőkés gazdaság és társadalom jellegét, és a proletárforradalom ilyen talajon történő megvívásának lehetőségét, nemzetközi proletárforradalom és egyetlen országban megvívott forradalom kapcsolatát, a forradalom előkészítésére és vezetésére alkalmas vezető párt szigorú szervezeti elveinek kialakítását azonban az orosz Vladimir Uljanov, Lenin végezte el. Az orosz bolsevizmus kialakulása a századelőn nyilvánvalóan a 20. századi történelem legnagyobb jelentőségű és hatású társadalmi-politikai eseménye.

A szocializmus elméletének közép-kelet-európai talajon lejátszódó továbbfejlesztése a századelőn már a legszorosabban összekapcsolódott a térség országaiban megindult forradalmi erjedéssel. Az 1905. évi orosz munkásforradalom, az 1906. évi román parasztfelkelés, vagy a századforduló körüli hatalmas magyarországi földmunkás megmozdulások, az 1912. évi véres összecsapássá fokozott budapesti munkásfellépés, s megannyi más küzdelem jelzi az osztályfrontok kialakulását.

Mindez természetesen csak előjátéka, — Lenin szavaival — főpróbája volt a kapitalizmus elleni igazi elsópró forradalmi hullámnak, ami az I. világháború felfokozott nyomorúsága, irracionális tombolása nyomán öntötte el Közép- és Kelet-Európa térségét. Elsősorban természetesen az orosz októberi forradalmat emelhetjük ki, ami megdöntötte a világ egyik legnagyobb tőkés nagyhatalmát és gyarmattartó rendszerét, s ami egyedülálló kísérletbe kezdett a súlyos gazdasági elmaradottság és a szélsőséges társadalmi igazságtalanság együttes felszámolására.

A belső folyamatok Magyarországon is elvezettek a proletárforradalom győzelméhez. Az eltérő, kedvezőtlenebb történelmi körülmények azonban a Magyar Tanácsköztársaság 133 napos uralma után az ellenforradalom és restauráció győzelmére vezettek. Hasonló sorsra jutott a Bulgáriában 1919 nyarán hatalomra került radikális parasztforradalmár Sztambulizki, akinek forradalmi demokratikus kísérletét 1923 áprilisában véres fehérterrorista ellenforradalmi katonai puccs számolta fel. Luxemburggal és Liebknechtrel együtt Németországban már csírájában megölték a munkásforradalmat.

Az orosz forradalom nehéz megpróbáltatások után elért győzelme és megszilárdulása az 1919 és 1923 között Németországtól Bulgáriáig felülkerekedő ellenforradalom nyomán a szocializmus egyelőre hermetikusan elszigetelt, „egészségügyi övezettel” körülvett hídfőállását tudta csak megteremteni, Közép- és Kelet-Európa többi országában a forradalmi válság a forradalom válságába torkollt. A fellángolt reakció a legszorosabban összekapcsolódott az elmaradott, ellentmondásoktól kínzott európai országok I. világháborút követő rossz kiútkereséseivel, a fejlődésben késleltetett, akadályozott, részlegesen és elégtelenül előrehaladó-megrekedő országok hamis-tévutas lázadásával: a *nacionalizmus* új hullámával. A tőkés világgazdaság európai perifériájának nacionalista lázadása (mely kicsiny, de félelmetes előjátéka a II. világháborút követő, a tőkés világgazdaság Európán kívüli perifériáin lejátszódó folyamatainak) a proletárforradalmi megoldással szembeállította a nemzeti „forradalom” megoldását. (Igen gyakran éppen a szocialista mozgalom valamelyik irányzatának renegátjai, mint Mussolini és Pilsudski és sokan mások, váltak a nemzeti „forradalom” vezéreivé, pálfordulásukkal is

mintegy jelképezve e szembeállítás, a szocialista *helyett* választott nemzetit, vagy a nemzeti jelzővel kiegészített „szocialista” visszájára fordított tartalom-változtatását.)

Túlfűtött nacionalista rendszerek rendezkedtek be a levert forradalmak, vérbe-fojtott forradalmi kísérletek romjain. Horthy irredenta rendszere, vagy Tsankov és utódai Bulgáriájában a rendszer lényegét meghatározó macedón terroristák uralma, Pilsudski lengyel diktatúrája csakúgy a nacionalizmus zászlaját bontotta ki, mint a nagy 1919. januári, júniusi, júliusi, majd 1920. októberi munkásmegmozdulások véres leverése után pacifikált Románia nagy-román politikája.

Közép- és Kelet-Európa I. világháborút követő történelmében akár a területvesztéseknek, a háborús vereség megaláztatásainak megtorlása, akár a területnyereségek megtartása, a régebben elszenvedett sérelmek visszafizetése jegyében, de mindenhol eluralkodott az elvakult irracionális nacionalizmus. A válságra hamis gyógyírt kerestek: a szomszédos országok egymás elleni gyűlölködésének, kisebbségeik kölcsönös üldözésének, beolvasztásának „liberálisabb” vagy brutálisabb formái kerültek előtérbe. A háború utáni, felbolydult, demoralizált, háborúban és elvetélt forradalmakban kivérzett Közép- és Kelet-Európában a torz társadalmi fejlődésben helyüket nem találó és életérzésüket a nemzetével azonosító társadalmi rétegek hihetetlen erővel támadtak a racionalitás, az ész ellen. Most nyer igazi talajt és lendületet a századforduló körül már jócskán megerősödött irracionális filozófiájából ekkor kezd anyagi erővé népszerűsüdni az „Übermensch” és új barbárság kultusza. „A legfőbb embertípus, az erős típus” előjogainak és mások felett álló érdekeinek istenítése,^{1 1} ami a századforduló körül Richard Wagner pogány-teuton mítoszának felfokozott erejű zenei dübörgésével hódította a lelkeket. S a Wagner leányát feleségül választó, német állampolgárságra és meggyőződésre váltott Houston Stewart Chamberlain, az angol admirális fia, és a fajelmélet igazi atyja Bécsből, majd Bayreutból terjeszti, hogy „az emberiség nem létezik”, hogy a mai kultúra „sajátlagosan germán, kizárólag a germánság műve”, s a világtörténelmet a tiszta árja fajok hordozzák.^{1 2} Oswald Spengler pedig „A Nyugat alkonya” 1919. és 1922. évi publikálásával és „A poroszság” kötetében az irracionális népszerűsítőjeként mondja ki a nyers eszményt: „Igaz Internacionále csak *egy* faj eszméjének valamennyi többi felett való győzelme alapján lehetséges.”^{1 3}

S Bécs egykori antiszemita-demagóg polgármestere, Lueger tisztelőjeként induló Hitler mindezt jórészt másodkézből magábaszívva jutott mániás meggyőzésére, hogy – mint a Mein Kampfban fogalmazta – „a magasabb kultúrák teremtésének egyik leglényegesebb előfeltétele volt alacsonyabbrendű emberek létezése . . . az emberiség első létezése bizonyára nem annyira a megszelídített állaton, mint inkább alacsonyrendű emberek alkalmazásán alapszik”.^{1 4}

^{1 1} Nietzsche: Werke XVI. 180. o. Ezt és az irracionális történetére vonatkozó itt következő nézeteket idézi Lukács György: Az ész trónfosztása. 264, 369, 550–553. o.

^{1 2} H. S. Chamberlain: Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts. II. k. 703. o.

^{1 3} O. Spengler: Preussentum. 84–85. o.

^{1 4} A. Hitler: Mein Kampf. I. 323. o.

Az irracionális dohos professzori dolgozószobák és a kevesek olvasta poros könyvek lapjairól a retrográd társadalmi mozgalmak, és már megszületett rendszerek eszméjévé válik.

A nacionalizmusba fulladó Közép- és Kelet-Európában azonban mindezen válság-folyamatok és azokat kifejező eszmék és törekvések a felszínen legracionálisabb gazdaság (és gazdaságpolitika) háború utáni gyakorlatát is áthatották.

Amikor a nemzeti piacot biztosító vámtarifákról, külföldi hitelek felvételéről, a korábban importált ipari fogyasztási cikkek részleges hazai előállításának kiépítéséről, s a hagyományos exportágazat, a mezőgazdaság, és a korábban kiépített infrastruktúra lényegében változatlan fennmaradásáról és egészében mérsékelt növekedéséről adhatunk számot – amint az I. világháborút követő évtized közép- és kelet-európai gazdaságtörténete erről tanúskodik – vajon milyen alapon beszélhetünk válságról és gazdasági irracionálisról? A mélyebb elemzés mégis ezt követeli.

A világgazdaság ugyanis ezekben az évtizedekben megindul a forradalmi átalakulás útján. (A folyamat ez esetben is hosszas, visszanyúlik a múlt század végére és leginkább csak a II. világháború után válik nyilvánvalóvá, hogy tudományos-technikai-gazdasági forradalomról van szó.) A változások legfőbb hordozója a villamosság ipari alkalmazása és a robbanómotor. Ezek teremtik meg bázisát a modern tömegtermelésnek, új üzemszervezésnek és ezek alakítják át a közlekedés egész rendszerét, sőt a háztartások és a fogyasztás hagyományos szokásait is. Ez az alapja a termelés hatalmas szerkezeti átalakulásának, a gépipar rohamos előretörésének az ipari termelésben, a korábbi ipari fogyasztási cikkek termelésének egyidejű relatív hanyatlásától kísérve.

A nagy termelési változások a két világháború között a világkereskedelem szerkezetének korábban úgyszólván mozdulatlan stabilitását is megtörték. A gabona világkereskedelme visszaszorul, a gépeké ugrásszerűen növekszik. Európa világkereskedelmi részesedése korábbi stabil kétharmados túlsúlyáról rohamosan csökken. Az európai perifériák élelmiszer- és nyersanyagszállító szerepét mind nagyobb mértékben veszik át az Európán kívüli perifériák.

Ebben a mindent megváltoztató átalakulásban a változatlan kelet-európai „racionális” a legnagyobb irracionálisává válik. A mezőgazdaság és azon belül több helyen a gabonatermelés megmerevedő termelési részesedése éles összeütközésbe kerül a világpiaci lehetőségekkel, mégha a húszas évek második felének rövid konjunktúrája ezt átmenetileg elleplezi is. A nagy ambícióval és nemzeti elszántsággal minden korábbinál magasabbra épített vámfalak között úgyszólván egyedül gyors fejlődésnek indult – kétszeresére, sőt négyszeresére bővülő – fogyasztási iparok importkiszorító fejlesztési útja, miközben az önállóság vélt önellátási megalapozását célozta, egyre kisebb nemzeti parcellákra tagolta a piacokat, s ezzel éles konfliktust teremtett a modern technika és nagyipar szűk nemzeti piacot szétfeszítő igényei és az egyes nemzeti gazdaságok ingoványos talajra alapozott autarchiás fejlesztési törekvései között. Az infrastruktúra változatlansága pedig annak elmulasztását jelentette, ami a fejlett tőkés világban lejátszódott: a 20. századi infrastrukturális háttér alapozás maradt el, ami a 20. századi termelésfejlődés és szerkezeti átalakulás előfeltétele volt! És még ezeknek a rigid-változatlan kereteknek, elmaradott-

ságot erősítő fejlődési utaknak kétes gazdasági egyensúlyához is csak a hatalmas, háború előtti is meghaladó mértékű nyugati hiteláradat aládúcolásai adtak valamelyes stabilitást.

Ha Közép- és Kelet-Európa országai az I. világháború előtt csak megkésett-részleges gazdasági felzárkózási tendenciát mutattak, úgy a háború után többségük, minden részleges előrehaladás, egyes ágazatokban elért növekedés és egészében biztosított mérsékelt nemzetijövedelem-emelkedés lassan továbbhaladó modernizálása ellenére (bár Ausztria vagy Lengyelország még ezt sem érte el) a leszakadás-lemaradás drámáját élték át.

Az 1920-as évek azonban ennek a drámának még csak első felvonását jelentették. Még voltak külföldi hitelek. Még volt átmeneti agrárkonjunktúra. Még sikernek érezték az import iparcikkek kiszorítását a nemzeti piacról. De már nem sokáig. 1929 őszén a dráma második felvonásához cseppetek.

Kezdetét vette a Nagy Válság. De egyetlen történet sem kezdődik a kezdetén! A fa gyökereit nem látjuk, de azok messzire nyúlnak. A Nagy Válság közép- és kelet-európai történetének gyökerei így nyúltak vissza a megelőző fejlődés ellentmondásai alapján az I. világháború körül feltörő robbanó erőkhöz, melyeket akkor csak átmenetileg sikerült lefojtani. Így nyúltak vissza az orosz októberrel elindult társadalmi-politikai forradalomhoz és ellenhatásaihoz, valamint a technika és gazdaság új forradalmasodásához: a 20. század két forradalmához.

Az előzőekben tárgyalt folyamatok tehetik ugyanis jobban értelmezhetővé a Nagy Válság minden főbb mozzanatát.

A gazdasági válság ilyen előzmények talaján vált minden térségnél pusztítóbbá Közép- és Kelet-Európában. A világgazdasági válság kirobbanása itt ugyanis nemcsak elkerülhetetlen piaci és árhatásaival jelentkezett, de kihúzta a talajt a gazdaság szerkezeti válságát a húszas években még elleplező átmeneti konjunktúra alól is. Ha a világ gabonapiaca a húszas években már egyáltalán nem bővült, most rendkívül összehúzóódott. Ha előzőleg az agrárárak viszonylag kedvezően alakultak, most katasztrofálisan csökkentek. Ez nemcsak a jövedelmek hanyatlására vezetett, de csődhelyzetet idézett elő. Az ipari termékek árai ugyanis jóval kevésbé estek vissza, s ezért az agrárjellegű országok a szélesre nyíló agrárrolló kereskedelmi és fizetési mérleget felbillentő hatásai alatt a legsúlyosabb egyensúlyzavarba kerültek. A régi, megmerevedett 19. századi agráréxport lehetetlenülése, a nemzeti gazdaságok elavult szerkezete elemi erővel tette működésképtelenné a térség országainak gazdaságát. S mivel a felzárkózási tendencia megtorpanása ellenére a korábbi kényes-részleges egyensúlyt is csak tetemes külföldi tőkeinjekciókkal biztosították, most még jóval nagyobb külső forrásokra lett volna szükség. A húszas évek második felének hiteláradata, s a térség országainak 5 milliárd dollárt meghaladó tartozásállománya sem tette lehetővé a század új termelési feltételeit biztosító infrastrukturális átalakulást, most pedig égetőbbé vált a modern közlekedés-hírközlés, oktatás és szolgáltatás hálózatának termelés szerkezeti megújulást megalapozó modernizálása. Csakhogy a válság talaján, s ez is a térséghez kapcsolódik, a bécsi Creditanstalt 1931. nyári összeomlása után minden külföldi tőkeforrás bedugult. Az elégtelen felhalmozás szerkezeti gyengeségét semmi sem leplezhette el, hidalhatta át többé.

A korábbi szerkezetet megmerevítő-átmentő gazdaságpolitika, a század technikai-gazdasági követelményeivel ellentétes nacionalista önellátási protekcionizmus, a gazdaság

és társadalom korábbi torzulása nyomán született politikai irracionizmus és ennek gazdaságpolitikára visszacsapódó hatásai most hihetetlen erővel, egyszerre vezettek a kilátástalan csődbe. Fizetéképtelenség, túltermelés, a külföldi piacok elvesztése, a gyenge ipar és a tradicionális túlsúlyú mezőgazdaság együttes krízise formájában tört tehát felszínre a térség viszonyainak mélyülő strukturális válsága.

A gazdaság meredeken hanyatló lejtőjén azután már megállíthatatlan lavinaként szabadultak el a korábbi társadalmi-politikai krízis még visszafogott veszedelmei. A tömegnyomor, munkanélküliség, paraszti kilátástalanság és a kisegysztenciák teljes létbizonytalansága bizonyos alapvető munkás- és részben paraszti rétegek baloldali-forradalmi radikalizálódása ellenére a két világháború közötti Közép- és Kelet-Európában nem nyithatott utat balfelé! A forradalmi válasz – megelőző leveretések utáni – lehetetlensége az egyre szélsőségesebb irracionitásba torkolló jobboldali radikalizmus számára tisztította meg a terepet. S minden fanyalgásuk-fenntartásuk ellenére, az egy évtizeddel előbbi forradalmi rémet felidéző helyzet a hadseregek tisztikarait és a nagybirtokosokat, a bank- és ipari tőke jelentős vezető köreit is a forradalom ellen biztosítékot ígérő megoldás támogatására-ösztönzésére készítette. A válság legnehezebb éveiben egymást követően kerültek hatalomra a terrorista diktatúrák, irredenta-soviniszta mozgalmak, a nácizmus és fasizmus, a szélsőséges militarista-nacionalista csoportosulások legkülönbözőbb változatai. Még felsorolni is hosszú a gyorsan pergő eseményeket: Hitler hatalomra kerülése; az 1934. évi ausztriai náci puccs és a Heimwehr integrálása a hatalomba; a Göringgel később titkos megállapodásban a totális rendszer bevezetését vállaló Gömbös Gyula 1932. évi kormányalakítása Magyarországon; Koc ezredes totalitárius Ozon-pártja a harmincas évek közepi Pilsudkit követő Lengyelországban; a Mussolini utánzására törekvő Károly 1930. évi trónra kerülése és sajátos királyi diktatúrája Romániában; Sándor királyi diktatúrájának bevezetése 1929-ben Jugoszláviában és Borisz cár diktatúrája a fasiszta orientációjú Toskev-kormányzattal 1935-től Bulgáriában. E rendszerek még szélsőségesebben náci-agresszív jobboldali ellenzékei, a szlovák Hlinka-gárdistáktól, a magyar nyilaskeresztesektől a román Vas-gárdistákon át a macedón terroristákig és horvát usztasákig a hatalom küszöbéig jutottak, sőt át is lépték e küszöböt.

A kapitalizmus elleni elégedetlenség intézményesített antiszemizmussal, a viszonyok elfogadhatatlansága más népek elleni uszítással, revanssal, az emberi értékek és társadalmi felemelkedés elvetése mitikus faji-nemzeti elhivatottsággal és célokkal nyer ellenpontozást. Az irracionális eszmei-filozófiai nézetekből, abszurd-félelmetes-nevetéses mozgalmak zagyva programnyilatkozataiból államvallássá, hadigépezetek titkos terveivé, iparfejlesztési célokká, mindennapos rádiókommentárokká és uszító sajtóvá váltak. Törvényekké és törvénytelenégekké! Iskolai órákká. És festményekké, épületekké és szobrokká! Az irracionális művészete paradox módon a „legracionálisabb” utakra kanyarodva szakított a 20. század művészeti megújulásával. A trivialitás, közhely-racionalizmusához fordult. Albert Speer klasszicizáló hideg monumentalitásra törő kancellári palotájának oszlopsorai, „az új monumentalitás mestereként” ünnepelt Josef Thorak hősi-romantikus, gigantikus méretű szobrai – melyeket a Führer ajándékaaként kapott 17 méter magas műtermében formált – voltak a művészeti reakció legjellegzetesebb kifejezői. Micsoda konzervativizmus kerekedik felül és nyer hivatalos rangot,

állami elismerést. A 19. század népszerű, hamis-elégedettségű zsánerképei, a hitleri „Du bist nichts, dein Volk ist alles” egyént-embert tagadó, heroizáló naturalizmusa vagy legjobb esetben konzervatív akademizmus árad szét. „. . . Az a társadalom – írja találóan Hauser Arnold – . . . amelynek érdeke a társadalmilag elmaradott viszonyok konzerválása, lehetőleg a fennálló állapotok eszményítésére hajló művészeti irányzatokat támogatja. E társadalom szószólói szintén tanácsosnak tarthatják, hogy adott körülmények között naturalista művészi eszközökhöz folyamodjanak, ahogy például Gros is naturalista csataképeket kezdett festeni, amikor a napóleoni háborúk nyomorúságai leplezhetetlenné váltak.”¹⁵ Nemzeti mítoszok, csaták és népi zsánerképek hatalmas freskóival borították az erőt és puritán katonai erényt hirdető új középületeket.

A festészet többé nem lakások falát akarta díszíteni. A zene az ütemes menetelés szolgálatába szegődött.

De ugyanezen években egy Bartók Béla tudatosan a román, szlovák és magyar népzene összegyűjtésére alapozva fogalmazta mind élesebben új mondanivalóját, s mint zenekari Concertója IV. tételében groteszk gúnnyal pellengérezi ki a „Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország, gyönyörűbb, mint a nagyvilág” nemzeti hazugságait és „művészi” trivialisitását, hogy a zárótétel hatalmas lendületű ujjongásában a lidérc nyomasztása alól felszabadult ember univerzális hitét megfogalmazva egyben – mint egész életművében – felcsendüljön Kelet-Európa népei együvé tartozásának eszméje is. Egy Berthold Brecht didaktikus nyilvánvalósággal leplezi le az irracionális és a gyűlölködés, a barbarizmus világában döbbsenti rá nézőjét, hogy „nagy a csábítás a jóra”. A kor művészete is éles társadalmi frontvonalakat vágott tehát. Ez a művészet sem szemet, fület akart gyönyörködtetni, de felrázni, leleplezni, mozgósítani. Mint Picasso híres 1945. március 24-i nyilatkozatában megfogalmazta: „A művész . . . a romboló, égető vagy felemelő világeseményeket állandóan figyelemmel kíséri . . . azokra mindenképpen reagál . . . a festészetnek nem az a rendeltetése, hogy a lakást díszítse. A háború eszköze, támadásra, védelemre szolgál az ellenséggel szemben.” (Lettres Françaises) Ahogy a századelőn érlelődő művészeti forradalom jelezte-kifejezte a társadalmi folyamatok mélyáramait, úgy az eluralkodó, felülkerekedő irracionális korszakával szembeesülő erők a racionalitás elnyomott, visszazorított társadalmi és osztályerőinek keserű, de valódi értékeket felmutató művészi hangjával hirdette, hogy Közép- és Kelet-Európa népei leküzdik a Nagy Válságot, valódi válaszokat adnak a kor megpróbáló kérdéseire.

¹⁵Hauser: i. m. 228. o.